

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NAXÇIVAN BÖLMƏSİ**

Əlyazması hüququnda

MEHMAN SƏRXAN OĞLU ŞABANOV

**HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCANIN ƏRAZI BÜTÖVLÜYÜNÜN
TƏMİN OLUNMASI SAHƏSİNDƏ FƏALİYYƏTİ**

İxtisas: 5503.02 – VƏTƏN TARİXİ

**Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

NAXÇIVAN – 2012

Dissertasiya Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Azərbaycan tarixi” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **İsmayıl Muxtar oğlu Hacıyev**
AMEA-nın həqiqi üzvü, əməkdar elm xadimi,
tarix elmləri doktoru, professor

Rəsmi opponətlər: **Oqtay Balaqədəş oğlu Sultanov**
tarix elmləri doktoru, professor

Musa Cəfər oğlu Qasımlı
tarix elmləri doktoru, professor

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Əliyevşünaslıq” şöbəsi

Müdafiə 27 oktyabr 2012-ci il tarixində saat 11⁰⁰-da AMEA Naxçıvan Bölməsinin nəzdində yaradılmış FD.01.211 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 7000, Naxçıvan şəhəri, Heydər Əliyev pr. 76, AMEA Naxçıvan Bölməsi, əsas bina, Akt zalı.

Dissertasiya ilə AMEA Naxçıvan Bölməsinin Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “___” _____ 2012-ci ildə göndərilmişdir.

FD.01.211 Dissertasiya
Şurasının elmi katibi:

E.A.Şıxəliyev
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dos.

DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Tarix boyu hər bir xalqın taleyində liderlərin misilsiz rol oynadıqları şəxsizdir. Şəxsiyyətlərin mövcud şəraitdə öz xalqına necə xidmət etmələri, arzu və istəklərini yerinə yetirmələri, dövlətin ərazi bütövlüyünün qorunması və istiqlalı uğrunda apardıqları mübarizənin hərtərəfli, obyektiv və dərinlən təhlil edilməsi tarixşünaslıq qarşısında duran mühüm və aktual məsələlərdən biridir. Bu baxımdan da Heydər Əliyevin Azərbaycanda siyasi fəaliyyəti və ərazi bütövlüyünün qorunması sahəsindəki fəaliyyətinin araşdırılmasına böyük ehtiyac vardır.

Azərbaycan tarixində yüzlərcə parlaq şəxsiyyətlər olmuşdur ki, onların hər birinin həyatı və yaradıcılıq yolu bugünkü nəsələ örnək ola bilər. Tədqiqat işini yazmaqda da məqsəd görkəmli siyasi və dövlət xadimi, ümummilli lider Heydər Əliyevin xalqımız və dövlətimiz qarşısında göstərdiyi tarixi missiyanı araşdırmaq, onun Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunması uğrunda apardığı mübarizəni öyrənmək və əsassız erməni iddialarına cavab verməkdir.

Müasir dövrdə ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına ərazi iddialarının davam etməsi, ərazilərimizin 20%-nin erməni işğalı altında olması problemi fundamental elmi tədqiqatların daha əsaslı və məqsədyönlü aparılmasını tələbini ciddiliyi ilə qarşıya qoyur. Məhz bu nöqteyi-nəzərdən tədqiqatın mövzusu öz aktuallığı ilə seçilir və problemin araşdırılmasında mühüm rol oynayır.

XX əsrdə Azərbaycana rəhbərlik etmiş şəxsiyyətləri gözümüz önündən keçirsək, görərik ki, onlardan heç biri Heydər Əliyev qədər Azərbaycan xalqına və dövlətçiliyinə xidmət etməyə nail ola bilməmişlər. Heydər Əliyev Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi seçildiyi ilk gündən ölkəni addım-addım müstəqilliyə doğru aparmışdı. Azərbaycanın müstəqilliyinin faktiki olaraq siyasi-iqtisadi və mənəvi-psixoloji bazası Heydər Əliyev tərəfindən XX əsrin 70-80-ci illərində qoyulmuşdu. C.Naxçıvanski adına hərbi məktəbin təşkili, irihəcmli, müstəqil profilli zavod və fabriklərin tikilməsi, respublikanı tam idarə etməyə qadir olan peşəkar kadrların hazırlanması, ali məktəb şəbəkələrinin və digər mədəniyyət, təhsil ocaqlarının tikilməsi – bunlar hamısı Azərbaycanı müstəqilliyə aparan yolun başlanğıcı idi.

Heydər Əliyevin fəaliyyətində azərbaycanlı hərbi kadrların hazırlanması və gənclərin hərbi vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edilməsi mühüm yer tuturdu. Heydər Əliyev gələcəkdə Azərbaycanın müstəqil olacağını hələ o vaxtlar görür və bu məqsədlə yorulmadan çalışırdı.

Bu gün ölkəmiz üçün ən vacib məsələ Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan tərəfindən işğalı problemidir. Problemin həll edilməmiş vəziyyətdə qalması, hər bir dövlət üçün ən vacib məsələ olan ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi ölkəmiz üçün hələ də problem kimi davam etməsi deməkdir. Çünki Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin dəfələrlə bəyan etdiyi kimi, ölkəmiz üçün ən vacib məsələ ərazi bütövlüyümüzün nəyin bahasına olursa-olsun bərpası məsələsidir.

Uzun müddətdir ki, problemin həlli üçün səylər göstərsə də, bu hələ də ciddi nəticə vermir. Bunun səbəbləri arasında bir yandan Ermənistanın qeyri-konstruktiv mövqeyi, digər tərəfdən beynəlxalq aləmin problemə reaksiyasının lazımi səviyyədə olmaması, vasitəçilərin çox vaxt obyektivlikdən uzaq mövqe nümayiş etdirmələri kimi reallıqlar daha çox diqqəti cəlb edir. Həmin reallığın əsas səbəblərindən biri də bu sahədəki elmi tədqiqatların ümumi çatışmazlığıdır. Eyni zamanda xüsusi olaraq Azərbaycanın ədalətli mövqeyinin elmi cəhətdən əsaslandırılmasına dair çatışmazlıq da var. Digər yandan, elmi cəhətdən əsaslandırılmış mövqeyin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması hər gün daha da zəruri hala gəlir. Bununla yanaşı, problemin həlli istiqamətində beynəlxalq hüquq normalarına uyğun Azərbaycanın haqlı mövqeyini əks etdirən prinsiplərin elmi şəkildə ortaya qoyulması da zəruridir. Xaricdə güclü lobbilyə malik olan, bununla yanaşı, bəzi güclü dövlətlərin strateji maraqları naminə dəstəklənən erməni tərəfinin öz mövqeyini yalançı faktlarla da olsa, dünyaya daha yüksək səviyyədə çatdırmağa çalışdığı müşahidə edilir. Bütün bunlar isə dövlətimizin problemin ədalətli həlli istiqamətindəki səylərinə maneələr yaradır. Qeyd edilən çatışmazlığın aradan qaldırılması istəyi bu dissertasiyanın ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur.

İşin xronoloji çərçivəsi. Dissertasiya işi xronoloji cəhətdən XX əsrin 60-cı illəri – 2003-cü ilə qədər olan dövrü əhatə edir. Xronoloji çərçivənin belə müəyyənləşdirilməsi ermənilərin torpaqlarımıza qarşı XX əsrin 60-cı illərində yeni ərazi iddiaları ilə çıxış etmələri və Heydər Əliyevin Azərbaycanda birinci dəfə siyasi hakimiyyətə gəlməsi ilə ərazi bütövlüyü uğrunda istər sovet dövründə, istərsə də XX əsrin sonlarında apardığı mübarizəni araşdırmaq zərurətindən irəli gəlir. Tədqiqata cəlb olunan dövrdə ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları, torpaqlarımızın işğalı, müstəqil respublikanın parçalanmasına aparıcı yollar, Heydər Əliyevin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa olunması istiqamətində apardığı mübarizənin öyrənilməsi tarixi problem kimi bir sıra cəhətlərin elmi həllinə imkan verir.

Tədqiqatın obyektı. Müəyyən edilən tarixi mərhələdə Azərbaycan ərazilərinə qarşı erməni iddiaları, torpaqlarımızın işğalına rəvac verən amillər, bu iddialara qarşı Heydər Əliyevin mübarizəsi tədqiqatın obyektı kimi müəyyən edilmişdir. Tarixi ərazilərimizə qarşı erməni təcavüzünün müasir dövrdə də davam etməsi, ərazi bütövlüyümüzün bərpa edilməsi uğrunda Heydər Əliyevin beynəlxalq təşkilatlar və dünyada söz sahibi olan dövlətlərlə apardığı danışıqlar tədqiqatın obyektinin seçilməsində əsas götürülmüşdür.

Mövzunun araşdırılma səviyyəsi. Tədqiq olunan mövzu tarixi problem kimi müstəqillik dövrü tariximizin ən aktual mövzularındandır. Sovet dövrü tarixşünaslığında ermənilərin ərazi iddiaları ilə bağlı mövzular üzərində qalın pərdə olduğundan bəzi məsələlər yalnız səthi araşdırılmışdır. XX əsrin əvvəllərindən başlayan ərazi iddiaları probleminin tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılması sovet dövründə mümkün olmamışdır. Heydər Əliyevin dövlətçilik fəaliyyəti tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılsa da, onun ərazi bütövlüyünün təmin olunması sahəsindəki fəaliyyəti qismən tədqiq olunmuşdur.

Bu sahədə İ.Hüseynovanın doktorluq dissertasiyası müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranması və möhkəmlənməsində Heydər Əliyevin rolu məsələsinə həsr olunmuşdur¹. Müəllif dissertasiyasının I fəslində Heydər Əliyevin Azərbaycanda siyasi hakimiyyətdə olduğu illəri araşdırmış, lakin ərazi bütövlüyü və hərbi quruculuq sahəsindəki fəaliyyətinə toxunmamışdır. Dissertasiyanın Heydər Əliyevin dövlətçilik və siyasi fəaliyyətinin Naxçıvanın dövrünə həsr olunmuş III fəslində çox geniş araşdırılma aparılsa da, Naxçıvan ərazilərinin erməni işğalından qorunması, sovet qoşunlarının Naxçıvandan çıxarılması məsələləri sisteməlik surətdə verilməmişdir.

Ümumiyyətlə, Heydər Əliyevin 30 ildən artıq dövlətçilik fəaliyyəti, onun Azərbaycan üçün gördüyü işlər müxtəlif tədqiqatçı alimlərin (R.Mehdiyev²,

¹ Hüseynova İ. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranması və möhkəmlənməsində Heydər Əliyevin rolu: Tarix elm. dok. dis., Bakı, 2003, 426 s.

² Mehdiyev R. Azərbaycanlılara qarşı soyqırım gerçəklikləri. Bakı: Milli Məclisin nəşri, 2000, 203 s.; Vətəndaş cəmiyyətinə yol açan ideyalar. Bakı: Azərbaycan, 2006, 583 s.; Azərbaycan: tarixi irs və müstəqillik fəlsəfəsi. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası nəşriyyatı, 2001, 276 s.; Milli məfkurə, dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə (iyun 1971-iyun 2001), I cild, Bakı: XXI-Yeni Nəşrlər Evi, 2006, 624 s.; Milli məfkurə, dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə (yanvar 2002-dekabr 2006), II cild, Bakı: XXI-Yeni Nəşrlər Evi, 2006, 673 s.; Azərbaycan Respublikası 1991-2001. Bakı: XXI-Yeni Nəşrlər Evi, 2001, 280 s.

Ə.Həsənovun ¹, H.Orucovun ², Y.Mahmudovun ³, İ.Hacıyevin ⁴, İ.Həbibbəylinin ⁵, İ.Hüseynovanın ⁶, M.Qasımlının ⁷, A.Səmədovun ⁸, E.Axundovanın ⁹ və s.) əsərlərində öz əksini tapsa da, tədqiqata cəlb olunmuş ərazi bütövlüyü məsələsi ayrıca olaraq tədqiq olunmamışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın məqsədi ermənilərin ərazilərimizə qarşı əsassız iddiaları, torpaqlarımızın işğalının səbəbləri və Heydər Əliyevin ərazi bütövlüyünün təmin olunması sahəsindəki fəaliyyəti probleminin araşdırılmasından ibarətdir. Bu məqsəd aşağıdakı vəzifələri irəli sürmüşdür:

-XX əsrin 60-cı illərində ermənilərin Azərbaycana qarşı yeni ərazi iddiaları və Heydər Əliyevin bu iddiaların qarşısını alınması uğrunda mübarizəsini öyrənmək;

-Heydər Əliyevin Azərbaycana ilk dəfə rəhbərlik etdiyi 1969-1982-ci illərdə gələcək müstəqil Azərbaycan ordusunun təməlinin yaradılması istiqamətində fəaliyyətini, C.Naxçıvanski adına hərbi məktəbin yaradılması zərurətini, qarşıya çıxan çətinlikləri izləmək;

¹ Həsənov Ə. Azərbaycan və ATƏT: Ermənistan-Azərbaycan Munaqişəsi və Dağlıq Qarabağ Problemi Ümumi Avropa Təhlükəsizliyi Fonunda. Bakı: 1997, s.; Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı: Azərbaycan, 2005, 752 s.; Geosiyasət. Bakı: Aypara-3, 2010, 602 s.

² Orucov H. Heydər Əliyev və Azərbaycanda milli siyasət. Bakı: Şərq-Qərb 2001, 165 s.

³ Mahmudov Y. Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti. Bakı: Təhsil, 2002, 328 s.; Heydər Əliyev ideyalarının zəfər yürüşü. Bakı: Təhsil, 2011, 608 s.

⁴ Hacıyev İ., Məmmədov Ş., Naxçıvan və naxçıvanlılar. Bakı: 2001, Elm, 275 s.; Heydər Əliyev və milli-tarixi yaddaşın bərpası. Bakı: Elm, 2003, 164 s.; Naxçıvan Muxtar Respublikasının ictimai-siyasi həyatı, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı (1991-2011-ci illər). Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2011, 272s.

⁵ Həbibbəyli İ., Hacıyev İ., İsmayılov B. İntibahın 15 ili. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 278 s.

⁶ Hüseynova İ. Müstəqilliyimizin təminatçısı. Bakı: Təhsil, 2003, 504 s.; Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. Bakı: Təhsil, 2004, 472 s.; Dövlətçilik naminə. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2001, 268 s.

⁷ Qasımov M., Abdullayev M. Beynəlxalq münasibətlər tarixi. (XX əsr. II hissə. 1946-1999-cu illər), Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 450 s.; Heydər Əliyev- istiqalata gedən yol (1969-1987-ci illər). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006, 608 s.

⁸ Səmədov A. Böyük xilaskar. Bakı: Ozan, 2004, 286 s.; Böyük siyasətin təntənəsi. Bakı: Oskar, 2004, 314 s.

⁹ Axundova E. Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman 1923-1969. I hissə, Bakı: Ozan, 2007, 352 s.

-Müstəqillik uğrunda mübarizənin başladığı ilk vaxtlarda Heydər Əliyevin hadisələrə düzgün siyasi qiymət verməsini tarixi faktlarla göstərmək;

-Erməniperəst M.Qorbaçovun keçmiş SSRİ-də siyasi hakimiyyətə gəlməsindən sonra Heydər Əliyevin vəzifədən uzaqlaşdırılması, bununla da ermənilərin ərazi iddialarının yeni dalğasının başlanmasını izləmək, Heydər Əliyevin ermənilərin ərazi iddialarının həyata keçirilməsində ən böyük maneə olduğunu faktlarla göstərmək;

-1987-1993-cü illərdə ümummilli liderin Azərbaycan rəhbərliyində olmaması, rəhbərlikdə olan şəxslərin Azərbaycanın milli maraqlarını qoruya bilməməsi səbəbindən ərazilərimizin itirilməsi və dövlətçiliyimizin məhv olma təhlükəsi ilə üzləşməsi faktını əhatəli araşdırmaq;

-1990-1993-cü illərdə Azərbaycanın tərkib hissəsi olan Naxçıvanın erməni işğalından qorunmasında, ərazinin blokadadan çıxarılmasında Heydər Əliyevin xilaskarlıq missiyasını araşdırmaq;

-Heydər Əliyevin 1993-cü ilin iyununda Azərbaycanda rəhbərliyə gəlməsi zərurətini izah etmək, bununla da Azərbaycanın qurtuluşunun başladığını faktlarla göstərmək;

-Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilməsindən sonrakı dövrdə respublikada aparılan ordu quruculuğu siyasəti, daxili çəkişmələrin, düşmənlə cəbhə bölgəsində hərbi uğursuzluqların, dövlət çevrilişi cəhdlərinin qarşısının alınmasını faktlarla göstərmək;

-Heydər Əliyevin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunması, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həll edilməsi uğrunda böyük dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların rolundan istifadə etməklə işğal olunmuş ərazilərin qaytarılması istiqamətindəki fəaliyyətini təhlil etmək.

Dissertasiyanın metodoloji əsası. Tədqiqatın mövzusu müasir tariximizin, o cümlədən müstəqillik dövrünün ən ağırlı, ən vacib, bundan sonrakı bütün dövrlər üçün böyük ümummilli və tarixi əhəmiyyət daşıyan problemi əhatə etdiyindən tədqiqat zamanı bəhs olunan dövrün ibrət dərsləri və milli dövlətçilik təcrübəsi əsas götürülmüşdür. Bu zaman tarixi-müqayisəli, təsviri, nəzəri təhlil və elmi-tarixi ümumiləşdirmə kimi tədqiqat metodlarına üstünlük verilmişdir. Qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrin yerinə yetirilməsi, problemin ayrı-ayrı cəhətlərinin uğurlu elmi həlli üçün tarixi proseslərin səbəb və nəticə əlaqələrinin aşkarlanmasına kömək edən

digər metodlardan da istifadə edilmiş, tarixi hadisələrə obyektiv yanaşma prinsipi gözlənilmişdir.

Tədqiqatın mənbəşünaslıq bazası. Dissertasiyanın qarşısına qoyduğu məqsəd və vəzifələrin həllinə nail olmaq üçün arxiv sənədlərindən, nəşr olunmuş zəngin ədəbiyyat və dövrü mətbuat materiallarından geniş istifadə edilmişdir. Araşdırmaya cəlb edilmiş sənəd və materialların bir hissəsi Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin (ARDA) 28, 379, 2941 və digər fondlarından əldə olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivinin (ARPIİSSA) 56, 62, 63, 66, 67, 68, 70, 73, 83, 84, 85, 91, 169-cu fondlarından əldə edilən sənəd və materiallar da mövzunun tədqiqi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətinin 1990-1993-cü illərini öyrənmək üçün Naxçıvan MR Ali Məclisinin Arxivinin 1-ci fondu bütünlüklə tədqiq olunmuşdur. Bu baxımdan Naxçıvan MR Ali Məclisi Arxivindəki sənəd və materiallar problemin öyrənilməsində müstəsna yer tutur.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxivinin (ARMMA) 2941 sayılı fondunun materialları tədqiq olunaraq onlardan dissertasiyada geniş istifadə olunmuşdur.

Nəşr olunmuş mənbələr içərisində əsas yeri Heydər Əliyevin məruzə, çıxış, nitq, bəyanat, məktub, müraciət, fərman, söhbət və müsahibələrini əks etdirən fundamental seriyalı mənbələr tutur. Bütün bunlar müstəqillikdən əvvəlki dövrün tarixinə qiymət verilməsində, Azərbaycanın müstəqillik dövrünün tarixinin işıqlandırılmasında, ümummilli lider Heydər Əliyevin çoxsahəli, geniş fəaliyyətinin tədqiq edilməsində qiymətli tarixi qaynaqlardır. Heydər Əliyevin çıxışlarında, müsahibə və söhbətlərində, xarici ölkə nümayəndələri ilə görüşlərində ölkənin siyasi vəziyyəti, Azərbaycanın xarici siyasəti və beynəlxalq mövqeyi, respublikamızın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi, xüsusilə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həll edilməsi yolları, digər zəruri məsələlərin tarixi və həyata keçirilməsinin nəticələri, onların təhlili verilir. Bunlar əsas tarixşünaslıq və mənbəşünaslıq bazasıdır.

İ.Hacıyevin, Ə.Həsənovun, R.Mehdiyevin, M.Qasımlının, İ.Hüseynovanın, Y.Mahmudovun, H.Orucovun və digər alimlərin əsərləri Heydər Əliyevin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin olunması sahəsində fəaliyyətinin öyrənilməsində mühüm yer tutur.

Bundan başqa, müasir dövrdə nəşr edilmiş bir sıra tədqiqatlar da diqqətəlayiqdir. A.Qurbaninin, V.Arzumanlının, E.Axundovanın,

H.Babaoğlunun, T.Qaffarovun, V.Piriyevin, A.Səmədovun, Z.Sərdarovun və digərlərinin gərgin əməkləri nəticəsində ərəsəyə gələn qiymətli əsərlər, habelə digər nəşrlər bəhs olunan dövrün hadisələrinə müasir baxış prizmasını əks etdirmək baxımından təqdirəlayiqdir. İ.Hüseynovanın “Müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranması və möhkəmlənməsində Heydər Əliyevin rolu” monoqrafiyası bizim tarixi problem kimi araşdırdığımız mövzunu öyrənmək baxımından qiymətli mənbədir ¹.

Dissertasiyanın yazılmasında dövrü mətbuat materiallarından da geniş istifadə edilmişdir ². Rəsmi dövlət orqanlarının qəzet və jurnallarına üstünlük verilməklə yanaşı, bir sıra qeyri rəsmi orqanların da mətbu orqanlarına müraciət olunmuşdur. Dissertasiyanın ideya-siyasi və mənbəşünaslıq bazasını, əsasən, ümummillilərimiz Heydər Əliyevin əsərləri təşkil edir.

Dissertasiya işinin elmi yenilikləri və praktik əhəmiyyəti.

Dissertasiya işinin elmi yenilikləri aşağıdakılardır:

- 60-cı illərdə ermənilərin torpaqlarımıza qarşı ərazi iddiaları ilk dəfə olaraq dissertasiya işi səviyyəsində araşdırılmış, ərazi iddiaları, ərazilərimizin işğalı siyasətinin mahiyyəti və nəticələri müəyyən edilmişdir;

- 1971-ci ildə Cəmsid Naxçıvanski adına hərbi təmayüllü internat məktəbinin yaradılması gələcək müstəqil Azərbaycan dövlətinin ordusunun təməlini təşkil etdiyi aydınlaşdırılmışdır;

- 1990-1993-cü illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının erməni təcavüzündən qorunmasında və muxtar respublikanın blokada şəraitində yaşaya bilməsində Heydər Əliyevin mühüm tarixi xidmətləri araşdırılmışdır;

- 1990-1993-cü illərdə ölkədə yaranan siyasi hərc-mərclik, xaos şəraitində Ermənistanın təcavüzü, ərazilərin işğalı, Azərbaycanın cənubunda və şimalında separatçı hərəkatların genişlənməsi, Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi parçalanmaq təhlükəsi qarşısında qalması faktı geniş təhlil olunmuşdur;

- Heydər Əliyevin Azərbaycanda ikinci dəfə siyasi hakimiyyətə gəlməsindən sonra milli ordunun formalaşdırılması, vahid komandanlığa tabe olan

¹ Hüseynova İ. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranması və möhkəmlənməsində Heydər Əliyevin rolu: Tarix elm. dok. dis., Bakı, 2003, 426 s.

² “Aydınlıq”, “Azərbaycan”, “Azadlıq”, “Dövrən”, “Ekspress”, “Elm”, “Xalq”, “Xalq ordusu”, “Kommunist”, “Naxçıvan”, “Oğuz yurdu”, “Respublika”, “Səs”, “Səhər”, “Şərq qapısı”, “Vətən səsi”, “Yeni fikir”, “Yeni Azərbaycan”, “Аргументы и факты”, “Бакинский рабочий”, “Вышка”, “Известия”, “Комсомольская правда”, “Социалистическая индустрия”, “LHumanite” və “Washington Post” qəzetləri; “Dirçəliş-XXI əsr”, “Diplomatiya aləmi”, “Ulduz”, “Театральный жизнь” və “Центральная Азия и Кавказ” jurnalları.

nizami silahlı qüvvələrin yaranması və erməni hücumlarının qarşısının alınması, atəşkəs sazişinin imzalanması və bu kimi proseslərin mahiyyəti öyrənilmişdir;

- Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin olunması istiqamətində dünyanın aparıcı dövlətləri və beynəlxalq təşkilatları ilə aparılan danışıqlar əhatəli araşdırılmışdır.

Dissertasiya **praktik əhəmiyyəti** ilə də diqqəti cəlb edir. Onun materiallarından Azərbaycanın müasir tarixinə dair elmi tədqiqat işlərinin, ümumiləşdirici əsərlərin yazılmasında, Heydər Əliyev və ərazi bütövlüyü probleminə həsr olunmuş mühazirələrdə, dərslilər üçün uyğun mövzuların yazılmasında istifadə oluna bilər. Bu tədqiqat əsəri eyni zamanda bundan sonra müvafiq mövzularda yazılacaq elmi-tədqiqat işləri üçün mənbə rolunu oynaya bilər. Onun elmi nəticələrindən Heydər Əliyevin dövlətçilik fəaliyyətinin müxtəlif problemlərinin tədqiqində də istifadə edilməsi mümkündür. Çünki Heydər Əliyevin rəhbərlik təcrübəsinin dərinədən öyrənilməsinin böyük elmi-praktik əhəmiyyəti vardır. Bu böyük şəxsiyyət haqqında çoxlu əsərlər yazılmasına baxmayaraq, onun ərazi bütövlüyünün qorunması sahəsində fəaliyyəti xüsusi elmi-tədqiqat obyektı olmamışdır. Halbuki Heydər Əliyevin birinci siyasi rəhbərliyi dövründə ermənilərin ərazi iddialarına qarşı mübarizə təcrübəsinin tədqiq edilməsinə böyük ehtiyac vardır. Heydər Əliyevin dövlətçilik fəaliyyətinin öyrənilməsi müasir Azərbaycan tarixinin ən ümdə problemlərindən biri kimi qarşıda durur.

Bu mövzuda yazılmış dissertasiya və elmi-tədqiqat işləri dövrümüzdə həm də çox böyük siyasi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsi və geniş kütlələr içərisində gündəlik təbliğat-təşviqat işlərində bu dissertasiyanın materiallarından geniş istifadə edilməsi səmərəli olar. Hazırda ölkəmizin qarşılaşdığı ən böyük problemlərdən olan Azərbaycan torpaqlarına qarşı erməni təcavüzünün və saxta erməni iddialarının ifşası istiqamətində ideoloji mübarizə zamanı bu dissertasiyanın nəzərə alınması məqsədə müvafiqdir.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya mövzusu Naxçıvan Dövlət Universiteti Elmi Şurasının 2006-cı il 26 yanvar tarixli iclasında (protokol № 9) “Heydər Əliyev və Azərbaycanın ərazi bütövlüyü” adı ilə təsdiq olunmuşdur. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Humanitar və İctimai Elmlər Bölməsi tarix üzrə problem şurası 2006-cı il 25 dekabr tarixli iclasının 6 sayılı protokoluna əsasən, dissertasiyanın adı qismən dəyişdirilərək “Heydər Əliyevin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin olunması sahəsində fəaliyyəti” adı ilə rəsmiləşdirilmişdir. Bu dəyişiklik Naxçıvan Dövlət Universiteti Elmi Şurasının 2012-ci il 13 yanvar tarixli iclasında (protokol № 4) təsdiq olunmuşdur. Dissertasiya 2006-2011-ci illərdə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Azərbaycan tarixi kafedrasında yerinə

yetirilmişdir. İşin əsas müddəaları haqqında AMEA-nın Naxçıvan Bölməsində, Naxçıvan Dövlət Universitetində, Qafqaz Universitetində, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində, Gəncə Dövlət Universitetində, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetində və digər universitetlərdə keçirilən elmi konfranslarda məruzələr edilmişdir. Tədqiqatın əsas məzmunu müəllifin müxtəlif vaxtlarda ölkəmizin və Türkiyənin elmi məcmuələrində nəşr olunmuş 1 kitab, 10 məqalə və tezisində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı və xronoloji çərçivəsi əsaslandırılmış, mövzunun öyrənilməsi səviyyəsi araşdırılmış, dissertasiyanın tədqiqat obyektı, məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilmiş, mənbəşünaslıq bazası təhlil olunmuş, elmi yeniliklər və praktik əhəmiyyəti göstərilmiş, metodoloji əsası şərh edilmişdir.

Dissertasiyanın birinci fəslı – “Heydər Əliyevin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunması və hərbi kadrların hazırlanması sahəsində fəaliyyəti (XX əsrin 60-80-ci illəri)” adlanır və iki yarımfəsildən ibarətdir. “Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və Heydər Əliyevin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunması istiqamətində fəaliyyəti” adlanan birinci yarımfəsildə XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan ərazilərinin Ermənistanə verilməsi prosesinə nəzər salınmışdır. Tarixi faktlar həqiqəti təsdiq edir ki, indiki Ermənistan adlanan ərazi XIX əsrə qədər xalis türk yurdu - azərbaycanlıların yaşadıkları ərazi olmuşdur. Çar Rusiyasının hakim dairələrinin səyi ilə İran və Türkiyədən ermənilərin bu əraziyə kütləvi surətdə köçürülməsinə baxmayaraq, onlar burada heç vaxt əhalinin əksəriyyətini təşkil edə bilməmişlər¹.

Təəssüf ki, Azərbaycan torpaqlarının ermənilər tərəfindən işğal edilməsi, onların 1905-1907, 1918-20-ci illərdə xalqımıza qarşı törətdikləri qırğınlar, 1948-1953-cü il deportasiyasını təsdiqləyən faktlar, sənədlər uzun illər məxfi arxivlərdə saxlanılmışdır. Yalnız müstəqillik qazandıqdan sonra xalqımızın tarixi keçmişinin obyektiv mənzərəsini yaratmaq imkanı əldə edilmişdir. Uzun illər gizli saxlanılan, üzərinə qadağalar qoyulan həqiqətlər

¹ Abdullayev E. Dağlıq Qarabağ problemi beynəlxalq hüquq müstəvisində. Bakı: Təhsil, 2004, s. 23

açılmış, təhrif edilmiş tarixi hadisələr özünün əsl qiymətini almışdır. Bu mənada Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin 26 mart 1998-ci ildə imzaladığı “Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında” Fərman¹ mühüm siyasi əhəmiyyət kəsb edir.

Ermənilərin torpaqlarımıza qarşı əsassız iddiaları Sovetlər Birliyinin tərkibində olduğumuz vaxtlarda da davam etmişdir. Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri M.İsgəndərov və katibi Z.Şükürovanın 1969-cu il may ayının 7-də imzaladıkları “Azərbaycan SSR ilə Ermənistan SSR arasındakı sərhədin qrafik təsvirinin təsdiq edilməsi haqqında” iki maddədən ibarət qərar (№ 805-VII) deyilirdi: “1. Azərbaycan SSR ilə Ermənistan SSR arasında Zaqafqaziya MİK tərəfindən təsdiq edilmiş sərhədin göstərilən respublikaların Paritet komissiyası tərəfindən 1:25.000 miqyaslı topoqrafik xəritələrin vərəqələrinə keçirilmiş və Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti tərəfindən təqdim olunmuş qrafik təsviri bəyənilsin; 2. Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə tapşırılsın ki, respublika sərhədi təsvirinin müvafiq sahələrdə Ermənistan SSR nümayəndələri ilə birlikdə naturaya keçirilməsini 1969-cu il noyabrın 1-dək təmin etsin”².

13 may 1969-cü il tarixində Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin bürosunda “Azərbaycan SSR ilə Ermənistan SSR arasındakı sərhədin qrafik təsvirinin təsdiq edilməsi haqqında” layihə bəyənilirdi³.

Lakin bu qərar qəbul ediləndən bir müddət sonra respublikanın düşdüyü bu ağır vəziyyətində Azərbaycan rəhbərliyində mühüm dəyişiklik oldu⁴. 1969-cu il iyulun 14-də Heydər Əlirza oğlu Əliyevin Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi vəzifəsinə seçilməsi həm bu bədnam, antiazərbaycan qərarın yerinə yetirilməsinə imkan vermədi, həm də ermənilərin Azərbaycandan yeni-yeni torpaq iddialarına birdəfəlik son qoydu.

Heydər Əliyev həmin ilin iyul ayında Azərbaycana rəhbər seçilən kimi cəsarətlə bu məsələni qaldırdı. O, məsələyə yenidən baxmağı Moskva qarşısında inadla qoydu. Belə sərt mövqe respublikanın gənc, mövqələrini hələ möhkəmləndirməmiş rəhbəri üçün təhlükəli olsa da, Azərbaycan xalqının mənafeələrini üstün tutan Heydər Əliyev təzyiqləri rədd edərək inadından dönmədi. Onun məntiqi, bilik və bacarığı Moskvanı geri

¹ “Respublika” qəzeti, 1998, 27 mart

² ARDA, f.2941, siyahı 7, iş 1925, v. 245

³ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxiv (ARPIİSSA), fond 1, siyahı 56, iş 36, v. 92-96

⁴ Mahmudov Y. Heydər Əliyev ideyalarının zəfər yürüşü. Bakı: Təhsil, 2011, s. 82-83

çəkilməyə vadar etdi. Erməni rəsmi dairələri yerində oturduldu. Heydər Əliyev bu məsələni bir ay müddətində uğurla həll etdi. O, həmin qərarı yerinə yetirməkdən imtina etdi. Moskvadakı bəzi qüvvələr və Ermənistan rəhbərləri qərarın həyata keçirilməsinə çox cəhd etsələr də, Heydər Əliyev buna imkan vermədi.

Fəslin “Heydər Əliyevin uzaqgörənliyi: ərazi bütövlüyünün qorunması üçün hərbi sahədə kadr hazırlığının başlanması” adlanan ikinci yarımfəslində ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətinin birinci dövründə, hələ Azərbaycan Sovetlər Birliyinin tərkibində olduğu vaxtlarda milli ordu quruculuğunun təməli qoyulduğu qeyd olunur. Qeyd olunmuşdur ki, döyüşmək bacarığı ilə seçilən xalqımızın başqa dövlətlərin təsiri altında olduğu vaxtlarda hərbi sənətindən kənar qalmaları istiqamətində məqsədyönlü iş aparılmışdır. İstər XIX, istərsə də XX əsrdə bütün imkanlardan istifadə olunmaqla Azərbaycan övladlarının professional hərbi-zabit kimi yetişmələrinin qarşısı alınır. Bunda da əsas məqsəd ondan ibarət idi ki, gələcəkdə Azərbaycan müstəqillik qazanacağı istənilən dövrdə torpaqları milli ordusu tərəfindən qoruna bilməsin və nəticədə təkrar işğal altına düşsün. Bütün bunları çox gözəl başa düşən ümummilli lider Heydər Əliyev milli hərbi kadrların hazırlanmasına XX əsrin 70-ci illərində başlamışdı. Heydər Əliyev 1969-cu ildə Azərbaycanda birinci dəfə siyasi hakimiyyətə gələn kimi bu sahəyə diqqəti artırdı. Ötən əsrin 70-ci illərində Heydər Əliyev uzaqgörənliklə Azərbaycanın müstəqillik yoluna qədəm qoyacağını görür və müstəqil dövlətin milli ordusu üçün yüksək ixtisaslı zabit kadrların yetişməsi üçün əlindən gələni əsirgəmirdi. Bəlkə də, o vaxtlar heç kim düşünə bilməzdi ki, nə vaxtsa bu ittifaq dağılacaq, hər bir respublika müstəqillik yoluna qədəm qoyaraq öz suverenliyini, sərhədlərinin toxunulmazlığını qorumaq şərəfinə nail olacaqdır.

1971-ci ildə Azərbaycan KP MK hərbi təmayüllü internat məktəbin yaradılması haqqında qərar verəndə bu, Moskvanın hədsiz narazılığına səbəb olmuşdu. Azərbaycanlıların hərbi peşələrə yiyələnməsi yolunda ciddi maneələr yaradılmışdı. Azərbaycanlı gənclərin keçmiş SSRİ-nin ali hərbi məktəblərinə daxil olmasını təmin etmək, milli hərbi kadrlar yetişdirmək məqsədi ilə 1971-ci ildə sonralar “Cəmişid Naxçıvanski adına hərbi lisey” adlandırılan məktəbin təsis edilməsi bu problemin həlli yolunda ciddi addım oldu. 1973-cü ildə ona ümumrespublika məktəbi statusu verildi. 1976, 1978, 1981-ci illərdə məktəbin fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması,

maddi-texniki bazasının genişləndirilməsi və möhkəmləndirilməsi üzrə tədbirlər haqqında mühüm qərarlar qəbul edilərək həyata keçirildi ¹.

Qətiyyətlə deyə bilərik ki, Azərbaycanda milli ordu quruculuğunda ən böyük nailiyyətlər məhz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Məhz Heydər Əliyev uzaqgörən siyasətçi kimi sovet dönməsində gələcək müstəqil Azərbaycanın milli ordusu barədə düşüncə və bu sahədə qətiyyətli addımlar ata bilərdi. Heydər Əliyevin respublikada yaratdığı hərbi məktəblərin məzunları və hərbi biliklərə yiyələnmək üçün SSRİ-nin digər hərbi məktəblərinə göndərilən yüzlərlə azərbaycanlı gənclər müstəqil Azərbaycanın torpaqları uğrunda döyüşlərdə öz peşəkarlıqlarını sübut etdilər. Azərbaycanın ərazi bütövlüyü, müstəqilliyi və azadlığı uğrunda C.Naxçıvanski adına Hərbi Məktəbin neçə-neçə yetirməsi olan zabıt şəxsi rəşadət və şücaət nümunələri göstərərək şəhidlik zirvəsinə ucaldı.

Beləliklə, Heydər Əliyevin fəaliyyətində azərbaycanlı hərbi kadrların hazırlanması və gənclərin hərbi vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edilməsi mühüm yer tuturdu. Azərbaycan rəhbəri bu sahədəki fəaliyyətini bir neçə istiqamətdə həyata keçirirdi. O, C.Naxçıvanski adına hərbi məktəbi yaratdı; azərbaycanlıları hərbi işə cəlb etdi; ölkənin ali hərbi məktəblərinə azərbaycanlı gənclərin göndərilməsinə nail oldu; İkinci Dünya müharibəsində iştirak edən yüksək rütbəli azərbaycanlı hərbiçilərin tanıtılmasına, adlarının əbədiləşdirilməsinə nail oldu; görkəmli hərbiçilərin yubileylərini, Qələbə bayramını təntənəli keçirdi; məktəblərdə hərbi idman oyunlarının keçirilməsini genişləndirdi; sovet ordu sıralarına çağırılan gənclərin döyüş hissələrində qulluq etmələrinə nail oldu; Azərbaycanda mülki müdafiə məqsədləri üçün sığınacaqlar tikdirdi, hərbi strateji yollar çəkirdi və təmir etdirdi; hərbi hospitallar, hərbi toplanış məntəqəsi tikdirdi, hərbi aerodromları yeniləşdirdi; hərbi dənizçilərin yetişdirilməsinə xüsusi qayğı göstərdi və s. işlər gördü.

Dissertasiyanın “Azərbaycan torpaqlarına qarşı erməni təcavüzü (1980-ci illərin sonu, 1990-ci illərin əvvəlləri)” adlanan ikinci fəslə iki yarım fəsilədən ibarətdir. Bu fəslin **birinci yarım fəslə “Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı rayonlara erməni təcavüzünün başlanması, Azərbaycan ərazilərinin işğalı”** adlanır. Bu yarım fəsilə XX əsrin 80-ci illərinin sonu 90-cı illərinin əvvəllərində ölkəmizin ictimai-siyasi həyatı xarakterizə olunur. Belə ki, 1980-ci illərin sonunda SSRİ-nin dağılma prosesindən istifadə edən erməni millətçiləri Azərbaycan Respublikasına qarşı yeni ərazi iddiaları irəli sürdülər. SSRİ-də 1985-ci ildə

¹ Qurbani A. Mənim hərbi liseyim. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2002, s. 11

M.Qorbaçovun hakimiyyətə gəlməsi ilə erməni separatçıları yenidən fəallaşdılar. 1985-1986-cı illərdə Moskvadakı erməni lobbisi artıq Dağlıq Qarabağa ərazi iddialarının ortaya qoyub öz mənafeələrinə uyğun həll etmək üçün onlara ən böyük maneə olan Heydər Əliyevi siyasət aləmindən uzaqlaşdırmağı qərara almışdılar.

1987-ci ilin oktyabr ayında Heydər Əliyevin SSRİ rəhbərliyində tutduğu yüksək vəzifədən uzaqlaşdırılması ermənilərin öz niyyətlərini reallaşdırmaq ümidini artırdı. Heydər Əliyev rəhbərlikdən uzaqlaşdırılmasının əsl səbəbləri haqqında deyirdi: “Siyasi bürodan istefa verdikdən 15 gün sonra Qarabağ məsələsi ortaya çıxdı. M.Qorbaçovun ən yaxın adamı, iqtisadi məsələlər üzrə müşaviri, milliyətçə erməni olan professor Aqanbekyan Parisdə keçirdiyi bir mətbuat konfransında “Dağlıq Qarabağ Ermənistanına verilməlidir”,–demiş¹, bu məsələ ilə əlaqədar M.Qorbaçovu da qızıqdırmışdı. Moskvanın Qarabağ əməliyyatı mənim Siyasi bürodan getməyimdən sonra başlandı.

Moskva DQMV-ni Azərbaycan SSR-in tərkibindən çıxartmaq istiqamətində daha bir addım atdı: SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti 1989-cu il yanvarın 12-də “Azərbaycan SSR-in DQMV-də xüsusi idarəçilik formasının tətbiqi haqqında” qərar qəbul etdi². DQMV-də yaradılmış Xüsusi İdarəetmə Komitəsi (XİK) Muxtar Vilayətin Azərbaycandan alınıb Ermənistanına verilməsini təmin etməli idi. Ermənipərəst Arkadi Volskinin başçılıq etdiyi XİK birbaşa Moskvaya tabe idi. Dağlıq Qarabağda Azərbaycanın bütün dövlət və ictimai orqanlarının səlahiyyəti dayandırıldı.

1988-ci ildə Ermənistan SSR ərazisindən, öz dədə-baba yurdundan - 185 kənddən və başqa yaşayış məntəqələrindən 230 min azərbaycanlı qovuldu, onlara məxsus 31.000 ev, şəxsi təsərrüfat, 165 kolxoz və sovxozun əmlakı talandı, 214 nəfər öldürüldü, 1154 nəfər yaralandı, yüzlərlə adama işgəncələr verildi, qız-gəlinlərin namusu təhqir olundu³.

Dağlıq Qarabağ Vilayətinin Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi haqqında ermənilərin qeyri-konstitusion qərarını xalqımız çox ciddi narazılıqla qarşıladı və mühüm siyasi aksiyalara əl atmaq məcburiyyətində qaldı. Respublikada keçirilən mitinqlər zamanı torpaqlarımızın işğalı siyasəti qətiyyətlə pislənsə də, Azərbaycan rəhbərliyi gözləmə mövqelərindən əl çəkmədi. M.Qorbaçov başda olmaqla SSRİ rəhbərliyi

¹ “L Humanite” qəzeti, 1987, 18 noyabr

² ARPIİSSA, fond 1, siyahı 83, iş16, v. 1

³ Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxivi (ARMMA), F.2941, siyahı 1, iş 274, v.

Azərbaycana qarşı daha dəhşətli bir cinayətə əl atdı. Sovet dövləti öz vətəndaşları qarşısındakı konstitusiyaya öhdəliyini pozaraq ən müasir texnika və silahlarla silahlanmış iri qoşun kontingenti yeritməklə 1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə Bakıda qanlı qırğın törətdi.

21 yanvar 1990-cı ildə Heydər Əliyev Azərbaycanın Moskvadakı daimi nümayəndəliyində xarici jurnalistlər üçün keçirdiyi mətbuat konfransında Azərbaycan xalqına başsağlığı bəyanatı ilə çıxış edərək deyirdi: “Bakı şəhərinə sovet ordu hissələrinin yeridilməsi ilə əlaqədar xalqımızın başına gətirilən faciədən – dinc əhəlinin qırılmasından böyük ürək ağrısı ilə xəbə tutdum. Bu matəm günündə həlak olanların ailələrinə və yaxınlıklarına, bütün Azərbaycan xalqına dərin hüznlə başsağlığı verirəm. Mən bu düşünülmüş aksiyanı pisləyir, onu antihumanist, antidemokratik, qanuna zidd hesab edirəm...”¹. Sovet rəhbərliyinin cinayət əməllərini qətiyyətlə ifşa edən Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının bu ədalətli mübarizəsinin – önünə keçdi.

1987-1993-cü illərdə Heydər Əliyevin Azərbaycanda siyasi hakimiyyətdə olmaması xalqımız üçün ağır nəticələr verdi, xalqımız 20 yanvar, Xocalı, Daşaltı və başqa faciələrlə üzləşdi. Şuşa, Laçın və başqa ərazilərin itirilməsi xalqda hakimiyyətə qarşı inamsızlıq yaratmışdı. Keçən əsrin 90-cı illərini təhlil edən Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talibov qeyd edirdi ki, “Ölkənin üzləşdiyi böhran və fəlakət xalqda sabahkı günə ümitsizlik yaratmışdı. Hakimiyyət isə bu vəziyyətdən çıxış yolunu tapa bilmirdi. Qarabağ cəbhəsində bir-birini əvəz edən məğlubiyyətlər, ittifaq rəhbərliyinin antiazərbaycan mövqeyi daha da acınacaqlı nəticələrlə – hakimiyyətdə təmsil olunanların öz xalqına qarşı xəyanətkar münasibəti ilə davam etdirilirdi. Nə Vəzirov-Mütəllibov hakimiyyəti, nə də Xalq Cəbhəsi-Müsavət cütliyü Azərbaycanı düşdüyü ağır siyasi durumdan xilas etmək iqtidarında deyildi. Müharibə şəraitində olan ölkədə 15 ayda 4 dəfə dövlət başçısının və 5 dəfə müdafiə nazirinin dəyişilməsi siyasi mühitdə qeyri-sabitliyin mühüm göstəricisi idi”².

Müharibə nəticəsində, 1993-cü il ərzində Ermənistanın ərazi iddiası obyektinə olan Dağlıq Qarabağ bölgəsinin (4,4 min kv.km) hüdudlarından kənarda yerləşən, eləcə də onun ərazisindən 4 dəfə böyük olan Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan bölgələri Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edildi. Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindən

¹ Dövlət müstəqilliyimizdə Heydər Əliyev amili. Bakı: Oskar NPM, 2003, s. 150-154

² Nə qədər ki, Azərbaycan var, mən də varam. Mən isə Azərbaycanda əbədi olacağam. Naxçıvan: Əcəmi, 2008. s. 33-34

1 milyondan çox əhali (ümumi əhalinin 15%-i) öz torpağında qaçqın vəziyyətinə düşdü, 900-ə yaxın yaşayış məntəqəsi dağıdıldı, talan edildi və yandırıldı. Hazırda Azərbaycan ərazisinin 20%-dən çox hissəsi (17 min kv.km) Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğalı altındadır ¹.

II fəslin ikinci yarım fəslı “Heydər Əliyevin Naxçıvanı erməni təcavüzündən qoruması və muxtar respublikanın blokadadan çıxarılması uğrunda mübarizəsi (1990-1993-cü illər)” adlanır. Bu yarım fəsilə Heydər Əliyevin 1990-cı il iyulun 22-dən 1993-cü il iyunun 9-na kimi olan dövrdə Naxçıvanda həyata keçirdiyi misilsiz tarixi xidmətlərdən, Naxçıvanın blokada vəziyyətindən çıxarılması sahəsində göstərdiyi xidmətlərdən geniş bəhs olunur.

Heydər Əliyev hələ Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Sovetinin sırayı deputatı olduğu ilk günlərdə bir neçə tarixi əhəmiyyətli qanun layihəsi işləyib müzakirəyə çıxardı. Azərbaycanda ilk dəfə olaraq bu sessiyada milli dövlətçilik ənənələrinin dirçəldilməsi baxımından, müstəqilliyə can atan Azərbaycan üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən bir sıra qərarlar qəbul edildi ².

Sentyabrın 3-də Heydər Əliyev Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri seçildi ³. Heydər Əliyevin Naxçıvanda siyasi rəhbərliyə qayıdışı sonralar onun böyük siyasətə dönüşünün təməli oldu. Azərbaycanın bu strateji regionu əhalisinin ağır məhrumyyətləri, çətinlikləri bahasına, Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti nəticəsində xilas ola bildi.

Ağır blokada vəziyyətində yaşayan Naxçıvan MR üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən birincisi ərazini düşmən hücumundan müdafiə etmək idi. Bunun üçün çoxlu hərbi texnikaya ehtiyac vardı. Naxçıvan MR ərazisində yerləşən Sovet hərbi hissələri ilə aparılacaq danışıqların ərazinin erməni təcavüzündən qorunmasında müstəsna rol oynayacağını çox gözəl başa düşən Heydər Əliyev bu sahədə çox incə və düşünülmüş siyasət həyata keçirirdi. Muxtar Respublika ərazisində uzun illər boyu yerləşən keçmiş SSRİ Silahlı Qüvvələrinin, sonra isə Rusiya Federasiyasının tabeliyində olan hərbi hissələrin ləğv olunması, onların sərəncamında olan silahların, hərbi sursatın, texnikanın, hərbi və mülki əmlakın müstəqil Azərbaycan dövlətinə təhvil verilməsi, digər dövlətə mənsub olan hərbi qulluqçuların Naxçıvanın ərazisini tərk etməsi tarixi

¹ Hacıyev N. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər. Bakı: Gənclik, 2005, s. 157

² Hacıyev İ. Naxçıvan Muxtar Respublikasının ictimai-siyasi həyatı, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı (1991-2011-ci illər). Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2011, s. 36

³ “Şərq qapısı” qəzeti, xüsusi buraxılış, № 2, 1991, 6 sentyabr

əhəmiyyətə malik bir hadisə idi və bunun əsas təşkilatçısı ordu quruculuğumuzun baş memarı ümummilli lider Heydər Əliyev olmuşdu.

1992-ci il mayın 18-də muxtar respublikanın Sədərək, Günnüt, Havuş, Yuxarı Buzqov, Şada, Biçənək və s. qəsəbə və kəndlərinə hücumlar başlanmış, Sədərəkdə qanlı döyüşlər 40 gün davam etmişdi. Kəndlərə xeyli ziyan dəymiş, evlər və inzibati binalar dağıdılmışdı. On minlərlə insan çadırlarda, meşələrdə ağır şəraitdə yaşamağa məcbur olmuşdu¹.

Heydər Əliyev Naxçıvanın müdafiəsini təşkil etmək və eyni zamanda atəşin dayandırılması üçün Ermənistan Prezidenti ilə, Türkiyənin Baş naziri Süleyman Dəmirəl və Türkiyənin xarici işlər naziri Hikmət Çətin ilə telefon danışıqları aparır. Danışıqlar zamanı Ermənistan Prezidentindən sərəhəddə atışmanı dayandırmağı tələb edir, S.Dəmirəl və H.Çətindən isə buna köməklik göstərməyi xahiş edir.

Bütün operativ informasiya tədbirlərinin nəticəsində mayın 22-nə qədər 57 dövlət rəsmi surətdə Ermənistan Respublikasının Naxçıvana hərbi təcavüzünü pisləyib və çox ciddi bəyanatlar vermişdi². Heydər Əliyevin düzgün, çevik siyasəti nəticəsində Naxçıvan həqiqətləri bütün dünyaya yayıldı.

Heydər Əliyevin siyasi fədakarlığının nəticəsində məşhur Qars müqaviləsinin şərtləri bərpa olundu və qüvvəyə mindi. Naxçıvan müharibədən qorunmağa müvəffəq oldu. Naxçıvan əsrin bu dəfə ki sərt sınağından da uğurla çıxmağa nail oldu.

Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin Naxçıvana gəlməsi, burada yaşayıb fəaliyyət göstərməsi Naxçıvanı gözlənilən bəlalardan xilas etdi. Ulu öndərin rəhbərliyi ilə milli dövlətçilik ənənəsinin bərpası istiqamətində addımların atılması, Naxçıvan Muxtar Respublikasının təhlükəsizliyi ilə əlaqədar konkret tədbirlərin görülməsi, sovet qoşun bölmələrinin muxtar respublika ərazisindən çıxarılması, regionda milli ordu hissələrinin yaradılması, iqtisadi islahatların aparılması, özəl sektorun formalaşdırılması, İran və Türkiyə ilə zəruri əlaqələrin yaradılması kimi tale yüklü məsələlərin həlli Naxçıvanı xilas etdi. Bir sözlə, Heydər Əliyevin Naxçıvanın təhlükəsizliyi və xilasını ilə bağlı həyata keçirdiyi tədbirlər muxtar respublikanın bütün sahələrini əhatə edən inkişafın möhkəm əsaslarını yaratdı. Bu əsaslar sonrakı illərdə də inkişaf etdirildi.

Qətiyyətlə deyə bilərik ki, Heydər Əliyevin gərgin əməyi, diplomatik fəaliyyəti nəticəsində Naxçıvan Muxtar Respublikasının

¹ “Oğuz yurdu” qəzeti, 2001, 15 sentyabr

² “Şərq qapısı” qəzeti, 1992, 28 may

nəqliyyat, enerji blokadası yarıldı, əhali sözün əsl mənasında, açıqdan və ölümdən xilas oldu.

Dissertasiyanın “Heydər Əliyevin Azərbaycanda hakimiyyətə qayıdışı və ölkənin ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi uğrunda mübarizəsi” adlanan III fəslə iki yarımfəsildən ibarətdir. Birinci yarımfəsil “Azərbaycan dövlətçiliyinə qarşı olan təxribatların qarşısının alınması və dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi sahəsində Heydər Əliyevin fəaliyyəti” adlanır. Bu yarımfəsildə 1993-cü ilin iyununda Azərbaycanın parçalanmaq, məhv olmaq təhlükəsi ilə qarşılaşdığı vaxtlarda Heydər Əliyevin xilaskarlıq missiyasını üzərinə götürərək ikinci dəfə siyasi hakimiyyətə gəlməsindən, ölkədə daxili siyasi sabitliyin yaradılmasından, cəbhə bölgələrində atəşkəsin əldə olunmasından və s. məsələlərdən geniş bəhs olunur. Heydər Əliyevin Azərbaycan rəhbərliyinə gəlməsi respublikanın tarixi müqəddəratını həll etdi, vətəndaş müharibəsinin qarşısı alındı, torpaqların işğalı dayandırıldı, respublikanın parçalanması təhlükəsi aradan qaldırıldı.

1993-cü il iyunun 15-də Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıtması Dağlıq Qarabağ münaqişəsində yeni bir səhifə açdı. Bu baxımdan Dağlıq Qarabağ problemi yalnız aşağıdakı prizmadan təhlil edilir: “Azərbaycanın ərazi bütövlüyü danışıqların mövzusu deyildir və heç vaxt olmayacaqdır... Azərbaycan bu mövqedən bir addım belə geri çəkilməyəcəkdir. Yəni Azərbaycanın ərazi bütövlüyü məsələsində heç bir güzəşt olmayacaqdır”. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin bu sözləri Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi dövlətçilik xəttinin varisliyini əks etdirir ¹.

Atəşkəs imzalandıqdan sonra respublikada vəziyyət sabitləşməyə başladı. Artıq gənc, müstəqil Azərbaycan Respublikası beynəlxalq aləmdə nüfuz qazanmağa başlayırdı. Əsrin müqaviləsi Azərbaycana iri həcmli kapital qoyuluşuna və respublikamızın digər qlobal beynəlxalq iqtisadi layihələrdə iştirakına yol açdı. Bütün bu nailiyyətlərdən, ölkədə yaranan sabitlikdən narahat olan qüvvələr respublikada çevriliş etməyə cəhd etdilər. Oktyabr 1994-cü il və mart 1995-ci il tarixlərində olan dövlət çevrilişlərinə cəhdlər zamanı Heydər Əliyev xalqa müraciət etdi.

Azərbaycanın növbəti dəfə kütləvi xaos və vətəndaş müharibəsindən xilas edilməsi şəxsən Heydər Əliyevin müstəsna əhəmiyyətli tarixi xidmətlərindəndir. Çevriliş cəhdlərinin iflasa uğraması göstərdi ki, Azərbaycan dövləti artıq davamlı olaraq xalqın böyük əksəriyyətinin dəstəyinə arxalanır. Bununla da, 90-cı illərin əvvəllərindən formalaşmış və

¹ www.preslib.az

ölkəmizin imicinə güclü zərbə vurmuş praktikaya – silahlı qüvvələrdən istifadə edərək zor tətbiqi yolu ilə hakimiyyətə gəlmək “ənənəsində” birdəfəlik son qoyuldu.

Bu dövrdən başlayaraq Heydər Əliyevin çox gərgin əməyi nəticəsində erməni-rus silahlı birləşmələrinin hücumlarının qarşısı alınır, atəşkəs imzalanır, ölkədə siyasi sabitlik yaradılır. Əldə olunmuş siyasi sabitliyin nəticəsində əsrin müqaviləsi imzalanır ki, bu da Azərbaycanın gələcəyi üçün müstəsna əhəmiyyət daşıyır. Cəbhə bölgələrindəki atəşkəs Azərbaycan iqtisadiyyatının dirçəlməsinə səbəb olurdu.

1992-1993-cü illərdə gedən parçalanma proseslərinin əksinə olaraq, 1993-1995-ci illərdə Azərbaycanda güclü dövlət formalaşmaqda idi. Başlanmış bu proses Azərbaycana düşmən olan qüvvələrdə qısqanclıq hissi oyadırdı. Onlar çox gözəl başa düşürdülər ki, Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsilə onların planları artıq məhv olmuşdur. Əsrin əvvəllərində yaranmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin aqibəti bu dəfə təkrar olunmayacaqdı. Buna görə də bu qüvvələr 1994-cü ilin oktyabr və 1995-ci ilin mart aylarında dövlət çevrilişi etməyə cəhd etdilər. Hər iki dövlət çevrilişinə cəhd zamanı Heydər Əliyev xalqa müraciət etdi və xalqın böyük dəstəyi ilə dövlət çevrilişi cəhdlərinin qarşısı alındı.

Dissertasiyanın III fəslinin II yarımfəslə “Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi istiqamətində Heydər Əliyevin diplomatik fəaliyyəti və bunun nəticələri” adlanır. Bu yarımfəsilə Heydər Əliyevin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin olunması sahəsində göstərdiyi diplomatik fəaliyyət geniş təhlil olunur.

Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün sülh, danışıqlar yolu ilə təmin olunması üçün Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında gərgin iş aparılırdı. Artıq beynəlxalq problemə çevrilmiş Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli üçün bu geosiyasi məkanda, onun sərvətlərinin mənimsənilməsində marağı olan aparıcı dünya dövlətlərinin mənafelərini nəzərə alan tarazlıq siyasəti yeridilirdi.

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin dinc vasitələrlə nizamlanması məqsədi ilə məhz Heydər Əliyevin qətiyyəti, əzmkarlığı və gərgin fəaliyyəti sayəsində atəşkəs haqqında razılıq əldə edildikdən sonra ATƏT-in Minsk qrupu çərçivəsində müntəzəm olaraq danışıqlar aparılmağa başlandı ¹.

¹ Mehdiyev R. Azərbaycan Respublikası 1991-2001. Bakı: XXI-Yeni Nəşrlər Evi, 2001, s. 199

Bu yarımfəsildə Heydər Əliyevin ATƏT-in Minsk qrupu çərçivəsində Budapeşt, Lissabon və İstanbulda keçirilən Zirvə görüşlərində aparılan danışıqlar geniş təhlil olunur.

Ümumiyyətlə, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Heydər Əliyevin bütün ölkələrin dövlət başçıları ilə görüşlərində əsas mövzulardan biri olmuşdu. Bütün bu fəaliyyətin nəticəsi olaraq dünya ictimaiyyəti Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həqiqi mahiyyətini anlaya bilmişdi.

1992-ci ildən başlayaraq ATƏT-in Minsk Qrupu çərçivəsində aparılan danışıqlar və bu qurumla qarşılıqlı əməkdaşlıq Prezident Heydər Əliyevin ciddi söyləri ilə Azərbaycanın xarici siyasət kursunun mühüm tərkib hissələrindən birinə çevrilmişdi. Yalnız, onu qeyd etmək kifayətdir ki, 1993-2003-cü illər ərzində Azərbaycanın dövlət başçısı ATƏT-in rəhbərliyi və Minsk qrupunun nümayəndələri ilə 140-a qədər görüş keçirilmişdir ¹.

Heydər Əliyevin ərazi bütövlüyümüzün təmin olunması sahəsindəki apardığı siyasət bu günümüzdə də uğurla davam etdirilir və əminlik ki, bu siyasət yaxın gələcəkdə öz bəhrəsini verəcəkdir. Heydər Əliyev Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həlli üçün göstərdiyi söylər tək diplomatiya ilə məhdudlaşmırdı. Danışıqların aparılması ilə yanaşı, o, Azərbaycan ordusunun formalaşması və gücləndirilməsinə də xüsusi diqqət yetirirdi. 1993-cü ilin sonlarından başlayaraq həyata keçirilmiş xüsusi tədbirlər nəticəsində Azərbaycan milli ordu quruculuğu keyfiyyətcə yeni mərhələyə qədəm qoydu, qısa müddət ərzində vahid komandalığa tabe olan nizami ordu formalaşdı. Hazırda Azərbaycanın Silahlı Qüvvələri müasir hərbi texnika ilə təchiz edilmiş, möhkəm nizam-intizam, yüksək döyüş ruhu ilə seçilən, düşmənə sarsıdıcı zərbə vurmağa qadir olan bir ordudur.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində tədqiqat nəticəsində əldə olunmuş elmi qənaət və mülahizələr ümumiləşdirilmişdir.

Heydər Əliyevin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunması sahəsində fəaliyyətini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. 1969-cu ilin mayında Qazax və bir neçə başqa rayonun ərazisində yerləşən bəzi kəndlərin Ermənistana birləşdirilməsi haqqında Ermənistan Ali Sovetinin qəbul etdiyi qərarın SSRİ Ali Soveti tərəfindən də təsdiq olunmasına baxmayaraq, Heydər Əliyevin

¹ Qarabağ dünən, bu gün və sabah. 8-ci elmi-əməli konfransın materialları toplusu. QAT (Qarabağ Azadlıq Təşkilatı). Bakı: 2009, s. 30

Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Birinci katibi seçilməsi ilə bu qərarın icrası dayandırıldı.

2. C.Naxçıvanski adına hərbi məktəbin yaradılması, gənc və yeniyetmə azərbaycanlı oğlanların həmin məktəbə, habelə respublikadan kənardakı ali hərbi məktəblərə cəlb olunması Azərbaycan üçün peşəkar hərbi kadrlar hazırlanması işinə böyük təkan verdi. Heydər Əliyev hələ o zaman Azərbaycanın gələcəkdə müstəqil olacağını gördüyü üçün o, Azərbaycanın müstəqillik qazanacağı istənilən dövrdə dövlətin ərazilərinin öz ordusu tərəfindən qorunması məqsədilə C.Naxçıvanski adına hərbi məktəbi yaratmaqla Milli Ordunun fundamental bazasını yaratdı.
3. XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində cəbhə bölgəsində hərbi əməliyyatların geniş miqyas aldığı zaman ermənilər Naxçıvanı ələ keçirmək üçün müxtəlif planlar hazırlamağa başlamışdılar. Lakin bu planların həyata keçirilməsinə 1990-cı ilin yayında Heydər Əliyevin Naxçıvana gəlməsi mane oldu. 991-ci il sentyabr ayının 3-də isə Naxçıvan Ali Məclisi Heydər Əlirza oğlu Əliyevin Ali Məclisin Sədri seçilməsi ilə Muxtar respublikanın Ermənistanla sərhəddə gedən qanlı döyüşlər səngidi. Heydər Əliyevin gəlişi erməniləri Naxçıvan istiqamətində hərbi əməliyyatlara başlamaq planını təxirə salmağa vadar etdi. Onun siyasi fədakarlığı və diplomatik uzaqgörənliyi nəticəsində məşhur Qars müqaviləsinin şərtləri bərpa olundu və yenidən qüvvəyə mindi.
4. 1993-cü ilin yayında Azərbaycan dövlətçiliyi məhv olmaq, parçalanmaq həddinə çatdığı zaman, xalqın təkidli tələbi ilə hakimiyyətə qayıdan Heydər Əliyev böyük siyasi təcrübəsi və müdriqliyi ilə Azərbaycanı bu təhlükəli vəziyyətdən çıxarmaq amalı ilə gərgin işə başladı. 1993-cü ilin sonu, 1994-cü ilin əvvəlində milli ordumuzun uğurlu əməliyyatları düşmənin niyyətlərini puça çıxardı və atəşkəsin əldə olunması üçün zəmin yaratdı. 1994-cü ilin mayında Ermənistan-Azərbaycan müharibəsində atəşkəsə nail olundu, beş ildən artıq davam edən hərbi əməliyyatlar dayandırıldı, münaqişənin sülh yolu ilə aradan qaldırılması üçün ilkin şərait yarandı.
5. Milli Ordunun formalaşdırılması, Azərbaycanın nizami silahlı qüvvələrinin yaradılması ilə bağlı təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsi orduda kütləvi fərarilik hallarına son qoydu, hərbi intizam möhkəmləndi. Bu gün Azərbaycanın suverenliyini, müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü qorumağa tam qadir olan orduya malik olması

Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqı qarşısında göstərdiyi böyük xidmətlərdən biridir.

6. 1994-cü ilin oktyabrında və 1995-ci ilin martında qanunsuz silahlı dəstələrin iştirakı ilə dövlət çevrilişinə cəhdlər zamanı Heydər Əliyevin qətiyyəti və dövlətçiliyin qorunması naminə həyata keçirilən tədbirlər sayəsində bu cəhdlərin qarşısı alındı. Çevriliş cəhdlərinin iflasa uğraması göstərdi ki, Azərbaycan dövləti artıq davamlı olaraq xalqın böyük əksəriyyətinin dəstəyinə arxalanır. Bununla da, 90-cı illərin əvvəllərindən formalaşmış zor tətbiqi yolu ilə hakimiyyətə gəlmək ənənəsinə son qoyuldu.
7. Heydər Əliyevin ATƏT-in Minsk qrupu ilə apardığı danışıqlar Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün sülh yolu ilə bərpa olunmasına yönəlmişdi. ATƏT-in 1994-cü il Budapeşt, 1996-cı il Lissabon və 1999-cu il İstanbul sammitlərində münaqişənin dinc və siyasi yollarla həlli istiqamətində bir sıra mühüm təkliflər irəli sürüldü. Xüsusilə, 1996-cı ildə ATƏT-in Lissabon Zirvə görüşü zamanı Heydər Əliyevin siyasi uzaqqörənliyi və müdrikliyi sayəsində Azərbaycanın mövqeyi, Ermənistan istisna olmaqla, dünyanın 53 dövləti tərəfindən qəbul edildi, tanındı və müdafiə olundu.

Azərbaycanda dövlətçilik ənənələrinin XX əsrin sonlarında bərpa edilib zənginləşdirilməsi, dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, onun əbədi, dönməz xarakter alması, ərazi bütövlüyünün təmin olunması məhz Heydər Əliyevin gərgin əməyi sayəsində mümkün olmuşdur. Heydər Əliyev siyasi uzaqqörənliyi, qətiyyəti və əzmkarlığı ilə zəmanəmizin görkəmli siyasi xadimi kimi tanınmış, Azərbaycan xalqının ümummillə liderinə çevrilmişdir. Azərbaycan Respublikasının hərtərəfli inkişafı üçün onun hazırladığı strateji istiqamətlər hələ uzun illər müstəqil Azərbaycan dövlətinin möhkəmləndirilməsi və gücləndirilməsi, iqtisadi qüdrətinin artırılması, xalqımızın yüksək rifaha qovuşması işinə xidmət edəcəkdir. Heydər Əliyev irsi təkcə bu gün üçün yox, həm də gələcək üçün lazımdır. Müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin təməl daşını qoymuş və möhkəm özülünü yaratmış bu böyük şəxsiyyətin ideya dünyası onun davamçılarının yoluna da işıq salacaqdır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin 1 kitab, 11 elmi məqaləsində öz əksini tapmışdır:

1. Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev mərhələsi. Bakı: Nurlan, 2005, 336 s.

2. 1980-ci illərin sonu 1990-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan torpaqlarına qarşı erməni təcavüzü // *Kültür Evreni. Uluslararası hakemli sosial bilimler dergisi*, Ankara, 2010, № 7, s. 177-191
3. Haydar Aliyev və ulusal ordu yapılıması (1969-1982 illəri) // *Turkish Studies International Journal of History Dergisi*. Ankara: 2012, *Kafkasya Özel Sayısı*, səh 13-21
4. Территориальные претензии Армении к Азербайджану и деятельность Гейдара Алиева в области защиты территориальной целостности страны. / *Гілея – науковий вісник (Збірник наукових прац)*. К.: ВІР УАН, 2012. – Випуск 65 (№10). С. 322-327.
5. Heydər Əliyev və vətənpərvərlik siyasəti // *Mədəniyyət dünyası*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti nəşriyyatı, 2011, № 21, s. 123-130
6. Heydər Əliyevin Naxçıvanı erməni təcavüzündən qoruması və muxtar respublikanı blokadadan çıxarması uğrunda mübarizəsi (1990-1993) // *AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. İctimai və humanitar elmlər seriyası*, 2012, Cild 7, № 1, s. 87-97
7. Ermənilərin Azərbaycanla qarşı ərazi iddiaları və Heydər Əliyevin ərazi bütövlüyümüzün qorunması uğrunda fəaliyyəti (1969-1982-ci illər) // *Dövlət və din jurnalı*, Bakı, 2012, № 1(27), s. 50-58
8. Heydər Əliyevin ikinci dəfə siyasi hakimiyyətə gəlməsi tarixi zərurəti və Azərbaycanın parçalanmasının qarşısının alınması // *Gəncə Dövlət Universitetinin Elmi Xəbərləri*, 2012, №1, s. 80-88
9. Ermənilərin ərazi iddialarına qarşı Heydər Əliyevin fəaliyyəti // “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” III Beynəlxalq Elmi konfransın materialları, AMEA Humanitar və ictimai elmlər bölməsi – Bakı Slavyan Universiteti. Bakı: 2-5 may 2012, s. 620-623
10. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi istiqamətində Heydər Əliyevin ATƏT-də diplomatik fəaliyyəti // *Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Əsərləri*. 2012, № 2 (47), s. 11-15
11. XX yüzilliyin sonlarında Azərbaycan torpaqlarına qarşı erməni təcavüzü və torpaqlarımızın işğal olunma səbəbləri // Bakı: Azərbaycan Pedaqoji Universitetinin Xəbərləri, 2012, №1, s. 194-200
12. Ermənilərin ərazi iddialarına qarşı Heydər Əliyevin fəaliyyəti (1969-1982-ci illər) // *Journal of Qafqaz*. (Tarix, hüquq və siyasi elmlər seriyası) Bakı: Qafqaz Universiteti nəşriyyatı, 2011, № 32, s. 43-52

**Деятельность Гейдара Алиева в области обеспечения
территориальной целостности Азербайджана
Резюме**

Диссертация состоит из введения, трёх глав, выводов и списка литературы.

Во введении подтверждены актуальность темы и хронологические рамки, исследован уровень изучения темы, определены цели, функции и исследовательский объект диссертации, проанализирован первоисточник базы, показаны научные новшества и их практическое значение, прокомментированы методологические основы.

В первой главе подробно говорится о необоснованных территориальных притязаниях армян против Азербайджана в советское время, о приходе Гейдара Алиева к политической власти в Азербайджане в 1969 году, положившего конец территориальным притязаниям и об огромной работе в создании национальной армии. Создав военную школу им. Д.Нахчыванского, Гейдара Алиев заложил основу национальной армии будущего независимого государства Азербайджан.

Во второй главе рассказывается об оккупировании территории Азербайджана армянами в конце 80-х, начале 90-х годов XX в, о новых притязаниях армян на земли Азербайджана в связи с отстранением Гейдара Алиева от политической власти в 1987 г. Подробно рассказывается о беспримерных исторических заслугах Гейдара Алиева в Нахчыване с 22 июня 1990 г. до 9 июня 1993 г., о его заслугах по защите Нахчыванской Автономной Республики от нападения армян и о выводе Нахчывана из блокады.

В третьей главе говорится о спасительной миссии Гейдара Алиева, пришедшего к политической власти в 1993 г. и в кратчайший срок сумевшего спасти Азербайджан, бывший на грани распада и гибели и вывести страну из тяжелейшего кризиса. Рассказывается о напряжённых дипломатических переговорах Гейдара Алиева с международными организациями и ведущими государствами в области обеспечения территориальной целостности Азербайджана.

В итоговой главе диссертации обобщены рассуждения и научные выводы, полученные в результате исследования.

The activity of Heydar Aliyev in the direction of ensuring the territorial integrity of Azerbaijan.

Summary

The dissertation consists of introduction, three chapters, conclusion and the list of the literature.

In the introduction the chronological framework and the actuality of the topic has been grounded, the level of the study of the subject has been investigated, investigation object, goals and objectives of the dissertation have been defined, the base of the study has been analyzed, the practical importance and scientific innovations have been shown, the methodological basis have been commented.

The first chapter deals with the territorial claims of Armenia against Azerbaijan during the Soviet period, the end of the armenains' territorial claim thanks to Heydar Aliyev's coming into political power in 1969, works done in the direction of founding National Army. By creating the military school named after C.Nakhchivanski he laid the foundation of the National Army of the independent Azerbaijan state which will be established in the future .

The second chapter deals with the occupation of Azerbaijan territories in late 80s and early 90 s of XX century by armenians, the new claims for territories starting with our national leader Heydar Aliyev's being removed from authority. it touches on widely in the period of From July 22,1990 to June 9, 1993 his unprecedented historical services implemented in Nakhchivan, the defense of it from Armenian attacks, and his works in order to avoid the blockade condition of Nakhchivan.

The third chapter deals with intense diplomatic negotiations of Heydar Aliyev with international organizations and leading countries for the territorial integrity of Azerbaijan. In 1993 Heyder Aliyev succeeded in protecting Azerbaijan from difficult and complicated situation in a short time while it was in the danger of destruction and disintegrating.

In the conclusion of the dissertation the scientific summary and considerations are summarized.

Çapa imzalanmışdır: 12.03.2012

Formatı: 60/84, 16/1

Sifariş: 46

Sayı: 100

AMEA Naxçıvan Bölməsinin "Tusi" nəşriyyatında çap edilmişdir.

**НАХЧЫВАНСКОЕ ОТДЕЛЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ
АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА**

На правах рукописи

МЕХМАН САРХАН оглу ШАБАНОВ.

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В ОБЛАСТИ
ОБЕСПЕЧЕНИЯ ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ ЦЕЛОСТНОСТИ
АЗЕРБАЙДЖАНА**

Специальность: 5503.02 – Отечественная история

**Диссертация на соискание ученой степени доктора
философии по истории**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

НАХЧЫВАН – 2012